

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Природничий факультет
Кафедра географії та методики її викладання

Дипломна робота
магістра

з теми: **«МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ
РОБІТ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ
ШКОЛІ»**

Виконав: студент 2 курсу Geo1b-M16
групи спеціальності 014 Середня освіта
(Географія)

Бучок Віталій Олексійович

Керівник:

Назарук М.М., доктор географічних наук,
професор кафедри географії та методики
її викладання

Рецензент:

Лісовський А.С., кандидат географічних
наук, асистент кафедри географії та
методики її викладання

Кам'янець-Подільський – 2018 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 СИСТЕМА ПРАКТИЧНИХ РОБІТ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ	7
1.1 Види та зміст практичних робіт.....	13
1.2 Загальні вимоги до організації та проведення практичних робіт...	19
1.3 Критерії оцінювання практичних робіт із географії.....	22
1.4 Охорона праці та безпека в надзвичайних ситуаціях.....	27
РОЗДІЛ 2 ПРАКТИЧНІ РОБОТИ ЯК МЕТОД ОЦІНЮВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ.....	42
РОЗДІЛ 3 МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	43
3.1 Методика організації та проведення практичних робіт з географічними та контурними картами	61
3.2 Методика організації та проведення практичних робіт на місцевості.....	64
РОЗДІЛ 4 МЕТОДИКА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ.....	77
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	88

ВСТУП

Вивчення географії на сучасному етапі неможливе без набуття практичних умінь і навичок, які формуються під час виконання практичних робіт. Саме практичні роботи дають учням можливість активно навчатися, проводити пошуково-дослідницьку діяльність, творчо осмислювати процеси і явища, що відбуваються в оболонках Землі, доводити існування в природі закономірних взаємозв'язків.

Сьогодні, коли велика увага приділяється державній підсумковій атестації з географії в 9 – х класах та зовнішньому незалежному оцінюванню для випускників 11 – х класах, тому більше уваги потрібно виділяти на уроках роботі з картами атласу. Оскільки перевірка знань та вмінь учнів сьогодні проводиться без використання географічних атласів то все більшої популярності на уроках географії повинні вчителі приділяти уваги роботі на контурних картах.

Практична робота на місцевості – це вид навчальної діяльності, в якому учні оперуючи засвоєним теоретичним матеріалом, виконують певне завдання за зразком показаним учителем або за інструкцією чи алгоритмом, який завершується чітко визначеним результатом. Результат повинен бути практично значущий для навчальної діяльності учня.

Виконання практичних робіт на контурних картах – це важливий засіб вивчення й закріплення знань, розвиток дуже необхідних у повсякденному житті географічних і просторових уявлень. Цей вид діяльності розвиває мислення учнів, їхнє вміння порівнювати, зіставляти, робити відповідні висновки. Важливим є те, що виконання завдань на контурних картах сприяє розвитку географічної підготовки учнів.

Такі роботи завжди відображають індивідуальні особливості кожного учня – його організованість, рівень географічних знань, графічну грамотність. Карти дають можливість проявити здібності людини від природи – допитливість й віру в свої пізнавальні сили. На цьому вибудовуються формування таких якостей учня як бажання знайти вихід зі

складних ситуацій та вміння знайти правильний вихід зі складного завдання. Потрібно не тільки спиратись на інтуїцію учня, але слід активізувати його візуальне мислення, щоб досягти бажаного результату [15, с. 56].

Згідно із Додатком до листа Міністерства освіти і науки України «Про організацію навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі» (№ 1/9-343 від 01.07.2014 р.) «орієнтація географічної освіти на компетентісний підхід робить акцент на практичну складову шкільної дисципліни» [63, с. 92-93]; «для організації діяльнісного підходу та формування предметних і практичних компетентностей учнів у 6 класі пропонується виконання дев'яти практичних робіт» [63, с. 89]. Тобто, якщо за допомогою практичних робіт в учнів формуються ті чи інші компетентності, то, оцінюючи практичні роботи, вчитель таким чином може оцінити формування в учнів тих чи інших компетентностей.

Отже, практичні роботи є методом оцінювання географічної компетентності учнів. У вище зазначеному полягає **актуальність даної роботи.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування компетентісного підходу в освіті висвітлено у працях Н. Бібик, І. Зимньої, В. Краєвського, О. Локшиної, О. Овчарук, І. Підласого, О. Пометун, О. Савченко, А. Хуторського, С. Шишова та ін. Формування географічної компетентності в учнів представлено у дослідженнях Т. Гільберг, Л. Жалсабон, Л. Паламарчук, Г. Хасанової, Л. Хлань, П. Щербаня, С. Науменко та ін. [53, с. 87-91].

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані матеріали можуть використовуватися при читанні курсу «Методика викладання географії». Опрацьована література може бути використана на практиці у вищих навчальних закладах.

Наукова новизна. Практичні роботи вимагають глибокого наукового аналізу і зумовлюють потребу в удосконаленні методики та організації їх проведення при вивченні географії у загальноосвітній школі.

Мета дослідження: вивчити особливості організації та проведення практичних робіт у процесі шкільного курсу географія.

Об'єкт дослідження: практичні роботи з географії.

Предмет дослідження: організація та проведення практичної роботи з географії.

Для досягнення поставленої мети вирішувались такі **завдання:**

1. розкрити види та зміст практичних робіт;
2. охарактеризувати загальні вимоги до проектування та проведення практичних робіт;
3. охарактеризувати критерії оцінювання практичних робіт із географії;
4. охарактеризувати практичні роботи як метод оцінювання географічної компетентності учнів;
5. охарактеризувати методику організації та проведення практичних робіт з географічними та контурними картами;
6. охарактеризувати методику організації та проведення практичних робіт на місцевості;
7. розкрити шляхи підвищення ефективності організації та проведення практичних робіт при вивченні географії у загальноосвітній школі.

Для розв'язання поставлених завдань були використані такі **методи дослідження:**

- метод порівняльно-історичного аналізу, який дав змогу виявити причинно-наслідкову та історичну зумовленість виникнення різних видів практичних робіт і сучасні тенденції їх розвитку;

- логіко-системний аналіз, класифікація та систематизація теоретичних даних і прикладних підходів вітчизняних дослідників до застосування різних видів практичних робіт;

- емпіричні (спостереження за педагогічним процесом, бесіди з учнями та вчителями, вивчення шкільної документації, анкетування вчителів та учнів), які сприяли підвищенню ефективності організації та проведення практичних робіт при вивченні географії і впровадження в навчальний процес.

Апробація результатів роботи. Результати роботи доповідались та обговорювалися на конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2018 році (м. Кам'янець-Подільський, 22 листопада 2018 року).

Обсяг і структура дипломної роботи: Загальний обсяг роботи становить 88 сторінки основного тексту. Складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (88 найменувань), проілюстрована 2 рисунками, 5 таблицями.

ВИСНОВКИ

Практичні роботи є обов'язковою складовою навчально-виховного процесу. Тематику й зміст необхідних для виконання практичних робіт відображено у навчальних програмах. Виконання програмних практичних робіт – специфічна для географії форма організації навчальної діяльності, своєрідний практикум, в якому органічно поєднуються мета, зміст, засоби й методичні прийоми.

При проведенні практичних робіт з географії обов'язковим є проведення вчителем відповідного інструктажу, під час якого слід звернути увагу учнів на її мету, обладнання та завдання. Проаналізувати зміст кожного завдання та пояснити систему оформлення результатів їх виконання та акцентувати увагу на змісті висновків, зазначити час, що відводиться на виконання роботи, пояснити процедуру перевірки та оцінювання її результатів, з'ясувати що їм не зрозуміло та відповісти на запитання учнів, які виникають у ході роз'яснень. Рівні складності завдань для практичних робіт відповідають рівням сформованої компетентності учнів та рівням їхньої пізнавальної діяльності (репродуктивному, евристичному, дослідницькому). Учитель повинен враховувати рівні розвитку пізнавальних можливостей як класу в цілому, так і окремих учнів. Рівні пізнавальної діяльності задаються вчителем через зміст тих чи інших запитань і завдань відповідно до теми роботи.

Для перевірки та оцінювання результатів виконання практичних робіт учителю доцільно самостійно обрати форму її здійснення з урахуванням конкретної ситуації. Остаточне оформлення робіт учні, як правило, виконують удома, тому потрібно наперед повідомити їм термін здачі робіт для перевірки. При цьому можливе складання календарного плану виконання практичних робіт на семестр або цілий навчальний рік, який доводиться до відома учнів, що сприяє розвитку їх самостійності в організації власної навчальної діяльності [53]. Рекомендується здійснювати перевірку практичних робіт за групами вмінь, які відповідають рівням

сформованої компетентності учнів. Серед них повинні бути такі показники: точність використання наукових термінів, повнота й правильність відповіді, логічність побудови відповіді, використання додаткових джерел інформації краєзнавчого змісту, матеріалів преси, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, що зумовили особливості об'єкта чи явища, оволодіння географічними прийомами навчальної роботи (розуміння суті прийому, вияв його в дії), акуратність та оптимальність у виконанні завдань (особливо на контурних картах, схематичних малюнках, кресленнях, у таблицях, графіках, діаграмах) тощо.

Специфікою виконання практичних робіт старших класах є їх організація на місцевості – у лісі, біля річки тощо.

Практична робота на місцевості – це вид навчальної діяльності, в якому учні оперуючи засвоєним теоретичним матеріалом, виконують певне завдання за зразком показаним учителем або за інструкцією чи алгоритмом, який завершується чітко визначеним результатом. Для виконання практичних робіт на місцевості слід провести з учнями додаткову бесіду про правила поведінки розподілити між школярами обладнання або прилади; зробити акцент на фіксації необхідної інформації. Основними завдання на практичних роботах на місцевості є навчити учнів правильно користуватися географічними приладами та засобами вимірювання й фіксації тих чи тих природних процесів та явищ, закласти навички прийомів роботи з географічними картами характеризувати за допомогою карти відповідні об'єкти, процеси, явища тощо. Практичні роботи на місцевості привчають до самостійної розумової праці, правильного та акуратного оформлення результатів практичної роботи, закладають певні правила поведінки, формують риси індивідуальної та колективної відповідальності, розвивають почуття власної значущості й гідності, формують основи екологічної культури.

Виконання практичних робіт на контурних картах – це важливий засіб вивчення й закріплення знань, розвиток дуже необхідних у повсякденному

житті географічних і просторових уявлень. Цей вид діяльності розвиває мислення учнів, їхнє вміння порівнювати, зіставляти, робити відповідні висновки. Важливим є те, що виконання завдань на контурних картах сприяє розвитку географічної підготовки учнів. Одним із прийомів роботи з географічною картою є вироблення просторових і масштабних орієнтирів. Учні повинні добре засвоїти розміщення найважливіших об'єктів і запам'ятати їх розміри. Такі роботи завжди відображають індивідуальні особливості кожного учня – його організованість, рівень географічних знань, графічну грамотність [55, с. 87].

Ефективність методу практичних робіт залежить від можливостей учителя відповідно до цілей і завдань уроку раціонально «вписати» в його структуру практичні завдання й організувати роботу учнів з їх виконання. Врахувавши попередню підготовленість учнів, він має визначити цілі й завдання виконуваних робіт, допомогти у творчому осмисленні учнями всього обсягу майбутньої роботи, правильності й послідовності виконуваних дій і технологічних операцій. Ефективність методу залежить і від кваліфікованості вчителя під час проведення інструктажу, вміння контролювати й корегувати виконувану учнями роботу на всіх її етапах [48, с. 120].

За допомогою практичних робіт в учнів формуються географічні компетентності. Отже, практичні роботи є методом оцінювання географічної компетентності учнів.

Для вдалої організації та проведення практичної роботи, особливу увагу потрібно звернути на перевантаженість шкільної програми, неузгодженість з календарним планом, на рівень підготовки учнів, відсутність необхідного обладнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабешко О.О. Методика навчання географії: посібник [для вчителів і студентів-географів педуніверситетів] / О.О. Бабешко – Умань: АЛМІ, 2005. – 263 с.
2. Байназарова О.О. Загальна географія. 6 клас: Посібник для вчителя / О.О. Байназарова, А.М. Байназаров, І.В. Гринь, А.А. Гринь. – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2006. – 240 с. – (На допомогу вчителю).
3. Барановська О. Сучасна модель оцінювання навчальних досягнень учнів: переваги і недоліки // Рідна школа. – 2000. – № 7. – С. 48-50.
4. Бойко В.М. Географія: підруч. для 7 кл. для загальноосвіт. авч. закл./ В.М. Бойко, С.В. Міхелі. – Харків: СИЦІЯ, 2016. – 288 с.:іл.
5. Бойко В.М. Географія: підруч. для 9 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ Бойко В.М. [та ін.] – Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. – 272 с.:іл.
6. Бойко В.М. Географія: підруч. для 8 кл. для загальноосвіт. Навч. закл./ В.М. Бойко, І.Л. Дітчук, Л.Б. Заставецька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2016. – 296 с.
7. Бойко В.М. Географія (рівень стандарту): підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти /Бойко В.М., Брайчевський Ю.С., Яценко Б.П. – К.: Ірпінь: ТОВ «Виробництво «Перун»», 2018. – 256 с.:іл.
8. Бойко В.М. Географія: підруч. для 6 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ В.М. Бойко, С.В. Міхелі. – Харків: СИЦІЯ, 2014. – 256с.:іл.
9. Бондар В. І. Дидактика. К.: Либідь, 2005. – 264 с.
10. Бугрій О. Оцінювання якості шкільної географічної освіти / Олена Бугрій // Рідна школа. – 2008. – № 5. – С. 3-11.
11. Булава Л.М. Про структуру викладання географії в школі / Л.М. Булава // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – № 37 (186). – С. 3.
12. Вітенко І. М., Марцинишин В.А., Марцинишин Н. Г. Практичні роботи з географії, 8-9 класи: Метод, посібник на допомогу вчителю географії. – Тернопіль: СМП «Астон», 1999. – 110 с.
13. Волкова Н.П. Педагогіка. – К.: Академія, 2001. – 576 с.

14. Врублевська М. О. Секрети успішного уроку географії. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – С. 52-110.
15. Гадецький М.В., Хлебнікова Т.М. Організація навчального процесу в сучасній школі. – Харків: Ранок, 2003. – 136 с.
16. Гільберг Т.Г. Підручник для 9 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Совенко В.В. – К.: УОВЦ «Оріон», 2017. – 288 с.:іл.
17. Гільберг Т.Г. Географія (рівень стандарту): підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти/ Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Совенко В.В. – К.: УОВЦ «Оріон», 2017. – 240 с.:іл.
18. Гільберг Т.Г. Підручник для 6 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ Гільберг Т.Г., Паламарчук Л.Б. – К.: Грамота, 2014. – 240 с.:іл.
19. Голінько В.І. Основи охорони праці. – Д.: НГУ, 2010. – 271 с.
20. Голинько В.И., Лебедев Я.Я., Дубей В.В. Охрана труда при работе с персональными компьютерами. – Днепропетровск: Наука и образование, 2006. – 313 с.
21. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Географія та основи економіки в шк. – 2004. – № 2. – С. 2-7.
22. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. – № 24. – С. 5-9.
23. Думанська Г. В., Назаренко Т. Г. Практичні роботи з географії: Практикум для 8 класу. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 44 с.
24. Думанська Г. В., Назаренко Т.Г. Практикум з курсу «Географія материків і океанів». – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 46 с.
25. Душина И.В., Понурова Г.А. Методика преподавания географии: Пособие для учителей и студентов педагогических университетов и институтов . – М.: Просвещение, 1996. – 192с.
26. Заболотнова Е.Ю., Гриценко В.А. Использование информационных ресурсов в преподавании географии // Информационные и коммуникационные технологии в общем, профессиональном и дополнительном образовании: ученые записки Института

- информатизации образования РАО. – М.: ИИО РАО, 2004. Т.13. – С.101-104.
- 27.Замковий В.П. Майстерність учителя географії / В.П. Замковий. – К.: Рад. шк., 1972. – 160 с.
- 28.Зеркалов Д.В. Безпека життєдіяльності. Навч. посіб. / – К.: Основа, 2016. 267 с.
- 29.Зимняя И. А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
- 30.Календарно-тематичне планування з географії (нова програма) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua>
- 31.Коберник С.Г. 8 - 9 класи: Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – К.: Стафед-2; Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. – 216 с.
- 32.Кобернік С.Г.Географія: підруч. для 7 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко – Київ: Грамота, 2015. – 288 с.:іл.
- 33.Кобернік С.Г. Географія: підруч. для 9 кл. для загальноосвіт. навч. закл./ С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2017. – 288 .:іл.
- 34.Картель Л.М. Використання малюнка в навчанні географії: посіб. для вчителя / Л.М. Картель. – К. : Рад. шк., 1990. – 96 с.
- 35.Колесников Л.Ф. Эффективность образования / Л.Ф. Колесников, В.Н. Турченко, Л.Г. Борисова.– М.: Педагогика, 1991. – 272 с.
- 36.Коринская В.А. Географы материков ы океанов. 7 кл.: Метод. пособие / В.А. Коринская, И.В. Душина, В.А. Щенев. – М.: Дрофа, 2000. – 128 с.
- 37.Костенко Л.В. Географія України. 8-9 класи: Наочний посібник. – К.; Х.: Веста, 2007. – 152 с.
- 38.Крылова О.В. Уроки географии в 6 классе: Кн. Для учителя / О.В. Крылова. – М.: Просвещение, 2002. – 160 с.

39. Крылова О.В. Уроки географии: 7 кл.: Из опыта работы. / О.В. Крылова. – М.: Просвещение, 1990. – 240 с.
40. Корнєєв В.П. Дидактичні ігри в курсі загальної географії // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 5. – С. 17-21.
41. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти // Освіта України. – 5 жовтня 2000. – № 40. – С. 15-48.
42. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної освіти / М-во освіти і науки України; Ін-т педагогіки АПН України. – К.: Перше верес.; Шкіл. світ; Харків: Фоліо, 2000. – 126 с.
43. Лернер І.Я., Скаткін М.М. Методи навчання. – К.: Початкова школа, 2006. – 234 с.
44. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник. – Харків: «ОВС», 2002. – 400 с.
45. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка. – К., 1999. – 134 с.
46. Лисенкова Г.Я. Лекции и семинары по географии в 10 классе / Г.Я. Лисенкова. – М.: Просвещение, 1992. – 143 с. – (Б-ка учителя географии).
47. Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе / В.П. Максаковский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
48. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навчально-методичний посібник]/ Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Скуратович О.Я.; За редакцією С.Г. Коберніка. – Навч. книга, 2005. – 319 с.
49. Методика обучения географии в средней школе: пособие для учителя / [Н.В. Андреев, И.И. Барина, Ю.И. Валишин и др.]; под ред. И.С. Матрусова. – М.: Просвещение, 1985. – 256 с. – (Библиотека учителя географии).
50. Методика обучения географии в средней школе / [А.Е. Бибики, Т.П. Герасимова, А.В. Даринский, И.С. Матрусов, Б.П. Орлова, А.И.

- Соловьева]; под ред. А.Е.Бибик и др., изд. 2-е. – 208 с. М.: Просвещение, 1975. – 384 с.
- 51.Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях: учебное пособие для студентов вузов / [Душина И.В., Пятунин В.Б., Летягин А.А. и др.] ; под ред. И.В. Душиной. – М. Дрофа, 2007. – 509 с.
- 52.Методика викладання географії / Упорядк. Н. Муніч, В. Серебряй. – К.: Ред.загальнопед.газ., 2005 – 146 с.
- 53.Методичні рекомендації. Навчальні практичні роботи на уроках географії / [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <https://www.google.com/search?q=>
- 54.Мосин В. Г. Подготовка учителя географии в условиях многоуровневой системы / В.Г. Мосин, Д.А. Гдалин. // География и экология в школе 21 века. – 2008. – № 8. – С. 28-34.
- 55.Науменко С. Практичні роботи як метод оцінювання географічної компетентності учнів / Науменко С. // Нова педагогічна думка: наук.-метод. журн. / Рівнен. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2015. – № 1 (81). – С. 87-91.
- 56.Никонова М.А. Методика преподавания региональной географии в школе: Учебное пособие для учителей географии и студентов географ. спец. высш. пед. учеб. заведений / М.А. Никонова, О.А. Бахчиев, И.В. Душина и др.; Под ред. М.А. Никоновой. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 188 с.
- 57.Новые взгляды на географическое образование: пособие ЮНЕСКО / [Норманн Дж. Грейвз, Филипп Пинчмелл, Майкл Нейш и др.]; пер. с англ.; под ред. В.П. Максаковского, Л.М. Панчешниковой. – М.: Прогресс, 1986. – 463 с.
- 58.Обух Г.Г. Методика обучения географии: учеб. пособие / Обух Г.Г. – Минск: Университетское, 2001. – 184 с.
- 59.Олійник В.О. Система педагогічної освіти та педагогічні інновації / В.О. Олійник // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001.– № 4. – С.61-69.

60. Основи охорони праці: підручник/ М.С. Одарченко, А.М. Одарченко, В.І. Степанов, Я.М. Черненко. – Х.: Стиль-Издат. –2107. – 334 с.
61. Оцінювання практичних робіт з географії у 5–10 класах загальноосвітніх шкіл за 12-бальною шкалою / В.П. Корнєєв, Г.О. Ковальчук, Л.Б. Паламарчук, Л.І. Круглик – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 64 с.
62. Осадчук А.І. «Сутність і види контролю перевірки знань учнів» // Історія в школі – 2001 №2 с.2-7.
63. Основна школа. Географія. Додаток 3 до листа Міністерства освіти і науки України від 01.07.2014 р. № 1/9-343 // Лист Міністерства № 1/9-343 від 01.07.2014 «Про організацію навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://mon.gov.ua/img/zstored/files/zbirnyk_19-20-21_2014%20\(3\).pdf](http://mon.gov.ua/img/zstored/files/zbirnyk_19-20-21_2014%20(3).pdf).
64. Охорона праці. Методичні вказівки до виконання розділу «Охорона праці та безпека в надзвичайних ситуаціях» в дипломних проектах (роботах) студентів інституту електроенергетики / В.І. Голінько, В.Ю. Фрундін, М.Ю. Іконніков – Д.: Державний ВНЗ «Національний гірничий університет», 2011. – 72 с.
65. Пасько Л.П., Сушко Г.І. Самостійні та практичні роботи з географії України (8 клас): Посібник для вчителів географії. – Вінниця: Антекс, 2001. – 57 с.
66. Пестушко В.Ю. Географія: підруч. для 7-го кл. для загальноосвіт. навч. закл./ В.Ю Пестушко, Г.Ш. Уварова. – Київ: Генеза, 2015. – 272 с.
67. Пестушко В.Ю. Підручник для 9-го кл. для загальноосвіт. навч. закл./ В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова, А.І. Довгань. – Київ: Генеза, 2017. – 272 с.:іл.
68. Програма з географії для загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи. – К: Перун, 2006. Думанська Г. В., Назаренко Т. Г.. Практикум з

- курсу «Загальна географія». – Кам'янець- Подільський: Аксіома, 2007. – 78 с.
69. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця: РВВ ВАТ Віноблдрукарня, 2001. – 200 с.
70. Панчешникова Л.М. Методика обучения географии в средней школе / Л.М.Панчешникова. – М.: Просвещение, 1983. – 320 с.
71. Пестушко В.Ю. Географія материків і океанів. 7 клас: Методичний посібник для вчителя / В.Ю. Пестушко, Г.Є. Уварова. – Харків: Внста: Видавництво «Ранок», 2004. – 224 с.
72. Петрова Н.Н. Методика преподавания географии в дифференцированной школе / Н.Н. Петрова – М.: Блик и Ко, 2000. – 335 с.
73. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Географія. Економіка: 6-11 кл. / М-во освіти і науки України; Відпов. за вип.: Н.В. Бескова; Підгот. П.Г. Шищенко (кер. автор. колективу), В.М. Бойко, Т.Г. Гільберг та ін. – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – 96 с.
74. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студ. высш. учеб. заведений: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 98 с.
75. Саюк В.І. Розвиток мотивації навчання географії засобом гри // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Зб. наук. пр. – Київ – Луцьк: Ред. – вид. «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т.3. – С. 349-353.
76. Сиротенко А. Й. Економічна та соціальна географія України. 9 клас: Методичний посібник для вчителя / А. Й. Сиротенко, О. Г. Стадник. – Харків; Ранок, 2005. – 208 с.
77. Современный урок географии. Часть 1: методические разработки уроков / [составитель И.И. Барина]. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 128 с. («География в школе». Библиотека журнала. Вып. 7).
78. Солонько А.В. Современный урок географии. Ч. 4. Методические разработки уроков географии в 9 классе: Деловые игры / А.В. Солонько;

- под. ред. И.И. Бариновой. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 96 с. – (Библиотека журнала «География в школе». Вып. 7).
79. Стадник О.Г. Загальна географія. 6 клас: методичний посібник для вчителя / О.Г. Стадник. – Х.: «Основа», 2006. – 208 с.
80. Сікорський П. До проблеми визначення критеріїв педагогічного оцінювання // Рідна школа. – 2001. – № 8. – С. 6-8.
81. Топузов О.М. Методика викладання економічної та соціальної географії світу: 10 кл. / О.М. Топузов, Л.В. Тименко. – К.: А.С.К., 2005. – 128 с.
82. Уроки географії. Від класики – до сучасних технологій / За ред. Корнеєва В. П. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – 203 с.
83. Финаров Д.П. Методика обучения географии в школе: учеб. пособие для студентов вузов / Д.П. Финаров. – М.: АСТ: Астрель, ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 382 с. – (Высшая школа)
84. Шатных А.В. Современный урок географии. Ч. 3. Методические разработки уроков географии в 10 классе / А.В Шатных. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 128 с. – (Библиотека журнала «География в школе». Вып. 6).
85. Шляхи підвищення ефективності уроку географії: посібник для вчителя; [упоряд. О.Я. Скуратович]. – К.: Рад.шк., 1991. – 93 с.
86. Шипович Є.Й. Методика викладання географії. – К.: Вища школа, 1981. – 176 с.
87. Шоробура І.М. Виховні можливості шкільної географії // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць. – Київ – Запоріжжя, 2004. – Вип. 32. – С. 380-385.
88. Шоробура І.М. Шкільна географічна освіта: історія, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 350 с.